

ÖMER NASUHI BİLMEN'İN HADİS KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ POSITION OF OMAR NASUHI BILMEN IN THE CULTURE OF HADITH

2016 • SAYI: 2 • SAYFA 69-96

HÜSEYİN AKYÜZ

YRD. DOÇ.DR.

ABANT İZZET BAYSAL Ü. İLAHİYAT. FAK.

ABSTRACT

Omar Nasuhi Bilmen was a traditionalist Ottoman scholar. He contributed to our world with his works. Because of his predominantly classical tendency, he narrated several hadith in his books. But he used these hadith sometimes just with their text or with their meanings or both with their texts and meanings.

Definitely one of the elements which formed Bilmen's frame of mind was hadith. For him, hadith of the Prophet Muhammad based on Koran in fact. In his works, Bilmen rarely spoke about the strongness of hadith. But he thought that weak hadith could be evident in issues related the invitation and intimidation. So there are many weak, even fabricated narratings in his works. Bilmen had a great respect to the Prophet Muhammad and his companions.

Keywords: Hadith, Sunna, Bilmen, The Prophet, the Companions, İsnad (Attribution).

ÖZ

Ömer Nasuhi Bilmen, gelenekçi bir Osmanlı âlimidir. Eserleriyle ilmi dünyamıza zengin katkılarda bulunmuştur. Klasik yönü ağır basan Bilmen, kitaplarında birçok hadis nakletmiştir. Ancak bu hadisleri bazen metniyle ve mealini birlikte, bazen sadece metnini bazen de sadece mealini vermekle yetinmiştir.

Şüphesiz ki Bilmen'in düşünce yapısını oluşturan unsurlardan birisi de hadislerdir. Ona göre, Hz. Peygamber'in hadisleri esasen Kur'an-ı Kerim'e dayanmaktadır. Bilmen, eserlerinde naklettiği hadislerin sıhhat derecelerine ise pek değinmez. Ancak zayıf hadisin terğib, terhîb ve faziletle ilgili konularda delil alınabileceği görüşüne sahiptir. Bundan dolayı eserlerinde zayıf hatta uydurma birçok rivayet vardır. Bilmen, gerek Hz. Peygamber'e ve gerekse ashabına karşı büyük bir hürmet göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sünnet, Bilmen, Hz. Peygamber, Sahâbe, İsnâd.

Giriş

THz. Peygamber (s.a.s.)'in hadisleri, hem Kur'ân'ın anlaşılmasında hem de onun örnekliğinin sonraki nesillere aktarılmasında büyük bir öneme sahiptir. Bundan dolayı onun söz ve eylemleri, Müslüman âlimler tarafından yazılan birçok esere kaynaklık etmiştir. Bu âlimlerden birisi de Osmanlıların son zamanları ile önemli tarihsel ve toplumsal kırılmaların yaşandığı Cumhuriyet döneminin yaklaşık ilk elli yılını görmüş, devrinin en seçkin din bilginlerinden olan Ömer Nasuhi Bilmen (1883–1971)'dir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin beşinci Diyanet İşleri başkanı olan Ömer Nasuhi Bilmen, hayatının büyük bir bölümünü telif faaliyetleriyle geçirmiş velûd bir yazardır. Kaleme aldığı telifleri ise tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, ahlâk ve edebiyat alanlarındadır.¹ Araştırmacılar onun gelenekçi bir anlayışa sahip² nakilci bir yazar³ olduğunu belirtmişlerdir. Nitekim devrinin zihni bulanıklığını bertaraf edebilme uğruna kaleme aldığı eserlerinde, hadisleri -her Müslüman âlim gibi- nakletmekten müstağni kal(a)mamıştır. Ömer Nasuhi, yaşadığı dönemin ilmî tartışmalarına Kur'ân ve hadis eksenli bir bakış açısıyla katılmıştır. Bu bağlamda o günkü şartlarda tefsir ve fıkıh âlimi olarak Bilmen'in hadis/sünnete nasıl bir değer atfettiği meselesi incelemeye değer bir konudur.

¹ Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı-Eserleri-Anıları*, Bilmen Basımevi, İstanbul 1975, s. 27–59; Rahmi Yaran, “Bilmen”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, c. VI, s. 162–163; Ahmet Yazıcı, *Klasik-Modern Yorum Açısından Bilmen ve Ateş Tefsirlerinin Mukayesesi*, Basılmamış Doktora Tezi, OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2011, s. 44–53.

² Ahmet Yazıcı'nın Ömer Nasuhi Bilmen'i “gelenekçi” diye nitelemesinin gerekçesi, muhtemelen onun eserlerinde ma'kulattan ziyade menkulata önem vermesi ve dinde reformu kabul etmemesi olabilir. Bkz. Yazıcı, *Klasik-Modern Yorum Açısından Bilmen*, s. 46–47.

³ Bektaş Günay, *Ömer Nasûhî Bilmen ve Tefsiri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2001, s. 17.

I. Ömer Nasuhi Bilmen'in Hadis/Sünnet Kültürü

Bilmen, Hz. Peygamber'in hadislerini Kur'an'dan sonra dinin önemli bir kaynağı olarak kabul etmiş, Müslüman âlimlerin onların hükümlerini açıklamak ve izah etmekle görevli olduklarını beyan etmiştir. Kendisi ele aldığı konuları işlerken istidlal, açıklama ve izah kabilinden "Meşhur hadisler ile sabittir."⁴ "Nitekim bir hadîs-i şerîfte de şöyle buyrulmuştur."⁵ veya "Hz. Peygamber'in bir hadisinde beyan olduğu üzere"⁶ gibi ifadelerle sık sık hadislerle atıfta bulunmuştur. Buna mukabil kimi yerlerde ise herhangi bir hadis nakletmeksizin sadece "Buna dair birçok hadîs-i şerîf de vardır."⁷ demekle yetinmiştir.

Eserleri incelendiğinde; hadis usulüyle ilgili pek çok ıstılah üzerinde durduğu ve râvîde aranan şartlar, cerh ve tâdil edilen bazı râvîler, muhadislerin faziletleri ve hadislerin kitabeti hakkında bilgiler görülecektir. Yine hadis usulü konuları arasında yer alan mütevâtir, meşhur, âhâd, sahih, kudsî hadis ve bunlardan bazılarının kısımları hakkında bilgi vermiştir. Sünnetin mahiyeti ve önemi, kısımları, haberlerin mahiyeti ve çeşitleri, zayıf hadis ve onun ile amel, zayıf hadis çeşitleri ve uydurma hadis, mürsel hadisler ve hükümleri gibi hadis ilminin önemli addedilen meseleleri üzerinde de bilgiler sunmaktadır.⁸

Bilmen, sık sık Hz. Peygamber'e ve onun sünnetine önem verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁹ Bu açıdan onun hadis/sünnet anlayışını anlayabilmek için öncelikle peygamber anlayışına kısaca bakmak gerekir.

1. Ömer Nasuhi Bilmen'in Hz. Peygamber ile İlgili Düşünceleri

Ömer Nasuhi Bilmen, Hz. Peygamber'i bütün kâinat için bir hakikat güneşi, rahmet ve lütuf kaynağı, karanlık geceleri aydınlatan parlak bir kandil ve kutsal bir meşale olarak vasıflandırmıştır. Bilmen'e göre O, hak ile batılın, helâl ile haramın ve güzel huylar ile çirkin huyların arasını ayırt

⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meal-i Âlisi ve Tefsiri*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1985, c. IV, s. 1846; c. VII, s. 3546.

⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, sad. Ali Fikri Yavuz, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul trz., s. 156, 164, 219, 227; Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meal-i Âlisi*, c. I; s. 149, 190.

⁶ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meal-i Âlisi*, c. I; s. 459; c. V, s. 2521; c. VII, s. 3538.

⁷ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meal-i Âlisi*, c. I; s. 147.

⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-müfessirîn)*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973, c. I, s. 47, 134–135, 152–153, 187, 235–241, 245; Ömer Nasuhi Bilmen, *Sualli-Cevaplı Dini Bilgiler*, Diyanet İşleri Reisliği, Ankara 1959, s. 22–28, 94–99; Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1972, s. 26–27; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Isulâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1967, c. I, s. 25–30; 133–162.

⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. I, s. 140; Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 232, 442, 445; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hikmet Gonceleri (500 Hadîs-i Şerîf Tercümesi ve İzahı)*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1963, s. 100.

etmiş bir Peygamberdir. O, hiç kimsenin sözünü kesmemiş, kalbini kırmamış ve herkesi memnun olacağı adıyla çağırıştır. Yine O, son derece affedici, güler yüzlü, geniş yürekli, sabırlı ve insanlarla ilişkilerinde onların en kerimiydi. Boş sözlerden hoşlanmaz ve insanların ayıbını araştırmaz ve teşhir etmezdi.

Bilmen, özellikle “Büyük İslâm İlmihali” adlı eserinin son bölümünde, Hz. Peygamber’in ahlâkî güzellikleriyle birlikte bilhassa onun sünnetine bağlılık üzerinde önemli vurgular yapmaktadır. Ona göre, beyan-ı veciz olan Hz. Peygamber, yaratılıştan pek fasihti. Yani yüksek maksatlarını açık açık, parlak bir şekilde ifade ederdi. Onun mübarek sözleri arasında birçok manaları toplayan emsalsiz edebî ve hikmet dolu cümleler vardır.¹⁰ Hz. Peygamber’in sözleri asla şiir sayılmaz. Onun “*Ben Peygamberim, bunda yalan yoktur. Ben Abdulmuttalib’in oğluyum.*”¹¹ gibi bazı sözleri manzum olarak görülebilir. Her ne kadar onun bunlar gibi kısa hadisleri, manzum olarak görülse de bunlar şiir kastyyla söylenmiş ifadeler değildir. Bununla beraber Hz. Peygamberin pek nadir olan bu tür beyanatları, ani bir doğuşla ifade edilmiş sözlerdir.¹²

Bilmen’e göre, Hz. Peygamber’in sözlerinin kaynağı Kur’ân’dır.¹³ Peygamber Efendimiz, Kur’ân âyetlerinden ilham alır; sözlerini, işlerini bütünüyle Kur’ân’ın beyanatına uygun yapardı.¹⁴ Bilmen’e göre bir hadisin gerek âyetlerle ve gerekse diğer hadislerle arasında hakiki bir ihtilaf olmaz. Çünkü Hz. Peygamber, “*O, kendiliğinden konuşmamaktadır. Onun konuşması ancak, bildirilen bir vahiy iledir.*”¹⁵ âyeti gereğince, Yüce Allah’ın vahyine mazhar olduğundan kendisinden birbirine zıt sözler sâdir olamaz.¹⁶ Bu bağlamda Kur’ânî hakikatlerin güzelce anlaşılması için hadislere vâkıf olunması gerekir.¹⁷

Bilmen, Hz. Peygamber’in söz, fiil ve takrirlerini hadis olarak tarif etmiştir.¹⁸ Ancak başka bir eserinde sadece kavli sünnetleri hadis olarak nitelendirmiştir.¹⁹ Bu ifadeden Bilmen’in sünnet ve hadis arasında bir ayrım yaptığı anlaşılrsa da aslında sünnet ile ilgili tanımlamalarını da dikkate al-

¹⁰ Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 567–571.

¹¹ Buhârî, “Cihâd”, 52, 61, 97, 168; “Meğâzi”, 54.

¹² Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meal-i Âlîsi*, c. VI, s. 2953.

¹³ Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meal-i Âlîsi*, c. IV, s. 1813.

¹⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. I, s. 47.

¹⁵ Necm, 53/3–4.

¹⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. I, s. 154.

¹⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. I, s. 134.

¹⁸ Bilmen, *Sualli-Cevaplı Dini Bilgiler*, s. 22; Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meal-i Âlîsi*, c. III, s. 1539.

¹⁹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, c. I, s. 133.

dığımızda,²⁰ Onun sünnet ve hadisi eş değer kavramlar olarak algıladığını söyleyebiliriz. Bunlara ilaveten o, vahyin ikinci türünün yani vahy-i gayrı metlûv'ün kudsî hadisler olduğunu belirtmiştir. Ona göre, bunlar da Hz. Peygamber'in kalbine vasıtasız olarak Yüce Allah tarafından ilham olunmuştur.²¹ Ancak Bilmen, bir diğer eserinde vahy-i gayrı metlûv kavramının alanını biraz daha genişletip şöyle demiştir:

"Hz. Peygamber'in söz ve fiilleri ümmet için uyulması gereken en güzel örneklerdir. Hz. Peygamber'in dinî hükümlere ait olan bütün sözleri, ilâhî vahyin ürünüdür. Çünkü bir âyette "*O, kendiliğinden konuşmamaktadır. Onun konuşması ancak, bildirilen bir vahiy iledir.*"²² buyurulmuştur. Bundan dolayı hadisler, Hz. Peygamber'in kalbine parlayan birer vahy-i ilâhî veya ilham-ı Rabbânî'nin eseridirler. Onun içindir ki, hadislerle de "vahy-i gayrı metlûv" adı verilir, bunlar da vahyin "zâhîr" kısmından sayılır. Hz. Peygamber'in, bizzat içtihat ve teemmül neticesi olarak beyan buyurduğu herhangi bir hüküm de "vahy-i gayrı metlûv"un "bâtın" kısmını teşkil eder.²³

Bilmen, Hz. Peygamber'in sünnetlerinin çok önemli ve dinî esasların pek mukaddesi ve onlara ittiba etmenin ümmete vâcib olduğunu ama aynı zamanda ona isnat ve izafe edilen her sünnetin, hakikaten bir nebevî sünnet olup olmadığının da tetkik edilmesi gerektiğini dile getirmiştir.²⁴

Bilmen, hadisleri dinin dayanakları arasında saymıştır. Nitekim hadisler, karşılaşılan müşkil meselelerde Müslümanların başvuracakları temel kaynaklardan birisidir. Bundan dolayı Müslüman âlimlerin bir görevi de bu hadislerin hükümlerini ümmet-i merhumeye tebliğ etmek, şerh ve izahta bulunmaktır.²⁵

Bilmen, hadislerin umumiyet ifade eden âyetleri takyid ve nesh edeceği görüşüne sahiptir. Örneğin, "*Zina eden kadın ile zina eden erkekten her birine yüzer değnek vurun.*"²⁶ âyetinde bahsedilen zina cezasıyla ilgili olarak şu açıklamalarda bulunur: "Bu âyet-i kerîme, bu sûredeki birinci hükmü hâvidir. Mamafih bu hüküm muhsan ve muhsana olmayan yani evvelce evlenmiş bulunmayan erkekler ve kadınlar hakkındadır. Evlenmiş bulunanlar hakkında ise usulen recm cezası tatbik edilir. Bu âyet-i kerîmedeki umumiyet, hadîs-i şerîf ile takyid ve nesh edilmiştir".²⁷

²⁰ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, c. I, s. 133; Bilmen, *Sualli-Cevaplı Dini Bilgiler*, s. 94–95.

²¹ Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meal-i Âlisi*, c. II, s. 706; c. VII, s. 3257.

²² Necm, 53/3–4.

²³ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, c. I, s. 133–134.

²⁴ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, c. I, s. 134.

²⁵ Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meal-i Âlisi*, c. I, s. 388, 428, 485; c. III, s. 1528.

²⁶ Nûr, 24/2.

²⁷ Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meal-i Âlisi*, c. V, s. 2320.

Şüphesiz müşkil meselelerde hadisleri ilk defa bir çözüm kaynağı olarak kullanan onun en yakın arkadaşlarıdır. Bu anlamda Hz. Peygamber'in ilk muhatabı olan sahâbe hakkında Bilmen'in ne düşündüğü önem arz etmektedir.

2. Ömer Nasuhi Bilmen'in Sahâbe Tasavvuru

Bilmen, sahâbî kavramını, "bir kere bile olsa Hz. Peygamber'i Müslüman olduğu hâlde görme şerefine nail olan ve Müslüman olarak ölen her kişi" diye tarif eder.²⁸ Ona göre, bir an bile olsa Hz. Peygamber ile sohbet etmek, önemli bir meziyet ve ayrıcalıktır.²⁹

O, sahâbeyi doğru sözlü, seciyeli, hakkı söylemekten çekinmeyen, batıla boyun eğmeyen, mücahededen yılmayan, Hz. Peygamber'in emirlerine itaatten ayrılmayan, kimseye iftira etmeyen ve yalan söylemeyen zâtlar³⁰ olarak tanıtır ve onlar hakkında hürmet ve muhabbetle bulunmanın gerekliliğine vurgu yapar.³¹ Zira onlar, birbirlerinin kıymetini takdir etmişler ve birbirlerine karşılıklı saygı ve sevgi göstermişlerdir.³²

Bilmen'e göre, Hz. Peygamber'i görüp ona iman eden zâtların hepsi de mübarektir, mukaddestir ve her yönüyle hürmete lâyıktır. Onların kıymet ve şerefleri ümmetin diğer bütün fertlerinden pek yüksektir. Bu da onunla görüşme şerefine nail olmalarının ve İslâm dinine ilk evvel hizmet etmiş bulunmalarının bir meyvesidir. Bundan dolayı o yüksek zâtların hepsine de istisnasız hürmet ve muhabbet edilmelidir.³³ Bilmen'e göre sahâbenin tamamı udüldür.³⁴ Onlardan bahsederken hürmetkâr ifadeler kullanılmalıdır.³⁵ Sahâbe hakkında olumsuz anlamda sözler söylemek, Hz. Peygamber'in sünnetiyle çelişik ve onun rızasına aykırı bir davranıştır.³⁶

Bilmen'in hadis/sünnet kültürü konusunda önemli olan bir diğer konu da onun kullandığı hadislere kaynaklık eden müellefat hakkındaki bilgisidir. Bu bağlamda onun bir kaynak bilincine sahip olup olmadığı, referans probleminin bulunup bulunmadığını araştırmak gerekir.

²⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Ashâb-ı Kiram Hakkında Müslümanların Nezîh İ'tikadları (Hazreti Muaviye Hakkındaki Suallere Cevaplar)*, Bilmen Yayınevi, trz., s. 23; Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 538.

²⁹ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 23.

³⁰ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 50, 60.

³¹ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 34.

³² Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 34–36.

³³ Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 538.

³⁴ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 127–128, 175; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. I, s. 235, 245.

³⁵ Genellikle kendisi şu ifadeleri kullanır: *Ashâb-ı Kiram*; *Ashâb-ı Güzîn ve Sahâbe-i Güzîne*. Bkz. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. I, s. 154; Bunlara mukabil cinayet, şekâvet, yaramazlık, herif ve ısırcı köpek gibi vasıfların sahâbeden herhangi birisine isnat edilmesini ise "edepsizlik" olarak nitelemiş ve böyle davrananları sert bir üslupla eleştirmiştir. Bkz. Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 53–54.

³⁶ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 10–13.

3. Atıfta Bulunduğu Hadis Kitaplarının Kaynak Değeri

Ömer Nasuhi Bilmen'in eserlerine baktığımızda, bazen rivayet ettiği hadislere kaynaklık eden kitapları zikrettiğini bazen de zikretmediğini görürüz. Kaynak gösterdiği yerlerde ise “Buhârî’de şöyle geçiyor, Müslim’de şöyle geçiyor.” veyahut “Ebû Dâvûd ve Nesâî’nin rivayetlerine göre” gibi ifadelerle sadece kaynağın adını zikretmiş, ancak kitap ve bab adlarını vermemiştir.³⁷ Ayrıca Kur’ân-ı Kerîm’in Meal-i Âlîsi ve Tefsiri adlı eserinin ön sözünde, tefsirini oluştururken faydalandığı eserlerin yalnızca tefsirle ilgili olanlarını zikretmiş, ancak hangi hadis kitaplarından yararlandığına dair herhangi bir bilgiye yer vermemiştir. Buna mukabil o, bazı eserlerinde delil aldığı hadislerin kaynaklarını liste hâlinde vermiştir.³⁸ Bu liste incelendiğinde onun zengin bir hadis edebiyatından faydalandığı söylenebilir.³⁹

Bilmen, zikrettiği müellif ve eserlerden Buhârî ve Müslim’e oldukça itimat etmiş ve onları muhaddislerin en büyükleri olarak nitelendirmiştir.⁴⁰ Nitekim ona göre, Kur’ân’dan sonra en sahih hadis kitapları; “Kütüb-i Sittet” diye anılan eserlerdir.⁴¹ Öte yandan Bilmen’in atıfta bulunduğu bu eserler içerisinde, hadis ilmiyle ilgili olanların yanı sıra bu ilim dalıyla alakası olmayanlar da vardır. O, eski veya muasır; hadis, tefsir veya diğer ilimlere dair birçok kitaba müracaat etmiştir. Bilmen’in kaynak olarak kullandığı bu eserlerin arasında, sahih hadislerin yanında zayıf ve mevzû (uydurma) rivayetleri içerenler de bulunmaktadır. Aslında Bilmen de her kitapta nakledilen hadislerin sahih olamayacağı kanaatindedir. Ona göre, müellifler, böylesi rivayetleri tenkide tabi tutmak, sahih olanla olmayana ayırt etmek, kuvvetli olanla, zayıf olanları belirlemek için nakletmişlerdir.⁴²

Bu durumda kaynak olarak kullandığı müdevvenatı dikkate aldığımızda,⁴³ Bilmen’in hadisler konusunda eser seçimi yaparken mütesahil (gevşek) davrandığını söyleyebiliriz. Bunun en önemli kanıtı; onun tefsir, fıkıh ve tasavvuf gibi ilim dallarına ait eserlerde nakledilegelen rivayetleri iktibas etmesidir. Bilindiği üzere bu eserlerin müellifleri arasında rivayet ettikleri hadislerin sıhhat durumunu bir kritiğe tabi tutma hassasiyeti pek yaygın değildir. Nitekim sûflerin zühd ve rekâik hususunda zayıf hadis rivayet etmedeki tesâhülleri meşhurdur.⁴⁴ Hatta birçok tefsir kitabı bile

³⁷ Örnekler için bkz. Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meal-i Âlîsi*, c. I, s. 377, 519; c. II, s. 654, 1597–1598.

³⁸ Bilmen, *Hikmet Gonceleri*, s. 2.

³⁹ Selçuk Coşkun, “Ömer Nasuhi Bilmen’in 500 Hadîs-i Şerîf Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Tahlili”, *Ekev Akademi Dergisi*, Erzurum 1998, c. I, sy. 2, s. 183–184.

⁴⁰ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 153, 168; Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meal-i Âlîsi*, c. VII, s. 3545.

⁴¹ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 154, 167–171.

⁴² Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 108–109.

⁴³ Bu konuda hazırlanan bir liste için bkz. Coşkun, “Ömer Nasuhi Bilmen”, s. 183–184.

⁴⁴ Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Türkiye

sahih olmayan hadisler ve İsrâîliyyattan hâli değildir. Ancak Bilmen'den önce yaşamış pek çok müellif de kendi eserlerine alacakları hadisleri asıl kaynaklardan değil de daha çok tâlî derecedeki eserlerden naklettiği de tarihî bir gerçektir. Şunu da belirtelim ki, söz konusu kaynakların güvenilirlik açısından tenkit edilmesi, bu müellefatta zikredilen bütün rivayetlerin problemlili, hatalı ve uydurma rivayetler olduğu anlamına da gelmemektedir. Bu bağlamda Bilmen'in hadisleri seçerken nelere dikkat ettiği inceleme gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle uydurma ve zayıf hadisleri kullanmış mıdır? Sıhhat yönüyle hadisler arasında herhangi bir ayırım yapmış mıdır?

4. Delil Aldığı Hadislerin Sıhhat Durumu

Bilmen, eserlerinde yer verdiği hadislerin bir kısmının sadece orijinal Arapça metnini nakletmiş, bir kısmının orijinalini verip Türkçesini veya hut Türkçesini zikredip orijinalini dipnotta vermiş, bazen de hem Türkçe hem de orijinal metnine beraber yer vermiştir. O, hadis metinlerini nakle ederken sıhhat durumları konusunda nadiren görüşler belirtmiştir. Örneğin; Yâsîn sûresinin sonunda, söz konusu sûrenin faziletine ilişkin üç hadis zikretmiş ve sıhhatleri hakkında şöyle görüş belirtmiştir: “*Kim Allah (c.c.)'ın rızasını umarak Yâsîn'i okursa geçmiş günahları bağışlanır. Ötülerinize onu (Yâsîn sûresini) okuyun.*”⁴⁵ Bu bir hadis-i sahihtir. Fakat şu mealde iki hadis daha rivayet olunuyor: “*Her şeyin bir kalbi vardır. Kur'ân'ın kalbi de Yâsîn'dir. Kim Yâsîn'i okursa Allah Teâlâ, onun bu Yâsîn okumasına karşılık, Kur'ân'ı on kere okumuş gibi sevap yazar.*”⁴⁶ ve “*Kim Yâsîn'i bir defa okursa Kur'ân'ı sanki iki defa okumuş olur.*”⁴⁷ Bu iki hadisin rivayeti ise zayıftır. Bunlar sahih rivayetler kabilinden değildir.⁴⁸

Ancak bu rivayetlerin ilki Suyûtî (öl. 911)'ye göre zayıf⁴⁹; diğer ikisi ise el-Elbânî (öl. 1420/1999)'ye göre uydurmadır.⁵⁰ Bilmen, Hz. Ali'nin “Hz.

Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s. 39-64; Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012, s. 671-676.

⁴⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *Şuabü'l-imân*, tahk. Muhammed es-Said Besyunî ez-Zağlul, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1410, c. II, s. 479.

⁴⁶ Tirmizî, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 7; Bu hadisin zayıf bir rivayet olduğu konusunda bkz. Mahmut Karakış, *Yâsîn sûresiyle İlgili Rivayetler ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 18-24.

⁴⁷ Kaynaklarda Ebû Saîd'in sözü olarak nakledilmiştir. Bkz. el-Beyhakî, *Şuabü'l-imân*, c. II, s. 481.

⁴⁸ Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meal-i Âlisi*, c. II, s. 2959.

⁴⁹ Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Câmiu's-sağîr min hadisi'l-beşîri'n-nezîr*, tahk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dimeşk 1417/1996, c. II, s. 952; Bu hadisin zayıf bir rivayet olduğu konusunda bkz. Karakış, *Yâsîn Sûresiyle İlgili Rivayetler*, s. 72-75.

⁵⁰ es-Suyûtî, *el-Câmiu's-sağîr*, c. I, s. 283; c. II, s. 951. Ayrıca krş. Muhammed

Peygamber, nâkisûn (biatten dönenler), kâsitûn (adaletten sapanlar) ve mârikûn (okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkanlar) ile savaşmam konusunda bana yetki verdi."⁵¹ hadisi hakkında da: "Zayıftır veya zayıf hükmündedir, sıhhati takdirinde de müevveldir. Bu sahih olsa da kimlerin haklarında vârid olduğu seraheten malûm değildir." demiştir.⁵²

Yine O, "Muaviye 'yi minberim üzerinde gördüğünüz zaman öldürün."⁵³ rivayetini uydurma kabul etmiştir. Böyle bir sözün Hz. Peygamber'in dininden sadır olamayacağı görüşündedir.⁵⁴ Bu bağlamda Bilmen, Kur'ân'ın tefsirinde zayıf ve uydurma rivayetlerden kaçınılması gerektiğini söylemiştir. Nitekim Tabakâtü'l-müfessirîn adlı eserinde, müfessirlerin zayıf ve uydurma hadislerden uzak durmaları gerektiğine vurgu yapmıştır.⁵⁵

Bilmen'in bazı ifadelerinden anlaşıldığına göre, o, hadislerin senetleriyle de ilgilenmiştir. Mesela senedin önemine dair şu cümleleri kanaatimizi destekler mahiyettedir: "Sened-i âlînin ricali, sikattan olunca kıymeti büyük ve müreccah olur. Çünkü râvîlerin sayısı azalınca sehiv ve nisyan ihtimali de azalır, hadisin kuvveti artar. Bu cihetle muhaddisler âlî senetleri araştırmış, buna pek büyük ehemmiyet vermişlerdir. İmam Mâlik ve Buhârî gibi tâbiîn devrinde yaşamış zâtların rivayet ettikleri hadislerin senetleri, onlardan sonraki muhaddislerin rivayet ettikleri hadislerin senetlerinden daha âlî olduğundan kıymetleri de o nispette büyük bulunmuştur".⁵⁶

Buna rağmen Bilmen, teoride verdiği bu bilgileri hadisleri naklederken dikkate almamıştır. Dolayısıyla hadisleri rivayet ederken isnaddan ziyade anlamı merkeze almıştır. Nitekim eserlerinde delil aldığı nice hadislerin muhaddisler tarafından zayıf olarak nitelendirildiği görülmektedir. Bununla ilgili birkaç misal verelim:

Bilmen, "Benim hayatım sizler için hayırlıdır. Öldüğüm zaman ölümüm de sizler için yine hayırlıdır."⁵⁷ anlamındaki hadisi delil alarak, Hz. Peygamber'in emir ve tavsiyelerini yerine getiren insanlar için onun ahiret hayatının bir rahmet olduğunu belirtir.⁵⁸ Bu rivayet, hadis kaynaklarında farklı metin ve senetlerle rivayet edilmiştir.⁵⁹ Bunlardan bazıları için

Nâsiruddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsî'd-dâifé ve'l-mevdü'a ve eseruha's-seyyi' fi'l-ümme*, Mektebetü'l-Meârif, Riyad 1421/2000, c. I, s. 312; c. X, s. 158.

⁵¹ Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik el-Bezzâr, *el-Bahru'z-zehhâr (Müsnedü'l-Bezzâr)*, tahk. Adil b. Sa'd, Mahfûzurrahman Zeynullah, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1409/1988, c. II, s. 215; c. III, s. 27.

⁵² Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 67.

⁵³ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, tahk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Ziriklî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996, c. V, s. 136.

⁵⁴ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 136.

⁵⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. I, s. 143.

⁵⁶ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, c. I, s. 26.

⁵⁷ Suyûtî, *el-Câmiu's-sağîr*, c. I, s. 436.

⁵⁸ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 7.

⁵⁹ el-Bezzâr, *el-Bahru'z-zehhâr*, c. V, s. 308.

“senedi sahih” denilse de çoğunluğu Zeynüddîn el-İrâkî (öl. 806/1404) ve el-Münâvî (öl. 1031/1622) gibi hadis âlimleri tarafından “zayıf” kabul edilmiştir.⁶⁰ el-Elbânî ise bu hadisin tüm varyantlarının “zayıf”, hatta bazı- larının uydurma olduğunu söylemiştir.⁶¹

Bilmen, Hz. Peygamber’in Ehl-i beytine karşı hürmet ve muhabbet etme konusunda ifrat ve tefritten uzaklaşıp orta bir yolun tercih edilmesi gerektiğini söylemiştir. Bu konuda görüşüne delil olarak “*İşlerin en hayırlısı orta olanıdır.*”⁶² hadisini delil getirmiştir.⁶³ Hadis hakkında el-Aclûnî (öl. 1162/1749)’nin naklettiğine göre, İbnü’l-Gars (öl. 599/1202), “zayıf” hükmünü vermiştir.⁶⁴ Zeynüddîn el-İrâkî (öl. 806/1404)⁶⁵, es-Sehâvî (öl. 902/1496)⁶⁶ ve el- Elbânî⁶⁷ de bu hadisi zayıf olarak nitelemişlerdir. Bununla birlikte söz konusu rivayeti, İbn Abdilberr (öl. 463/1071), filozofların sözü olarak nakletmiştir.⁶⁸

Bilmen, sahabeye hürmet edilmesi ve muhabbet gösterilmesi konusunda da zayıf rivayetleri delil almıştır.⁶⁹ Bunlardan bazıları şunlardır: “*Ashabıma sövene Allah lanet etsin*”⁷⁰, “*Şüphesiz ki, Yüce Allah beni seçti, benim*

⁶⁰ Ebü’l-Fadl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî, *el-Muğnî an hamli’l-esfâr fi’l-esfâri fi tahîci mâ fi’l-ihyâi mine’l-ahbâr*, tahk. Ebü Muhammed Eşref b. Abdulmaksûd, Mektebetü’t-Taberiyye, Riyad 1415/1995, c. II, s. 1051; Muhammed Abdurraûf el-Münâvî, *Feydu’l-kadîr şerhi camiu’s-sağîr*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1415/1994, c. III, s. 531; Ebü Abdillâh Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd, *Tahrîcu ehâdisi ihyâi ulûmi’d-dîn*, Dâru’l-Âsime, Riyad 1408/1987, c. V, s. 2190.

⁶¹ el-Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdisi’d-daife*, c. II, s. 404–406.

⁶² Ebü Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî, *Kitâbü’l-musannef fi’l-ehâdisi ve’l-âsâr*, tahk. Kemal Yûsuf el-Hût, el-Mektebetü’r-Rüşd, Riyad 1409, c. VII, s. 179; Beyhakî, *Şuabü’l-imân*, c. V, s. 261.

⁶³ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 21.

⁶⁴ İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfu’l-hafâ ve müzîlu’l-ilbâs ammaştehere mine’l-ehâdis alâ elsineti’n-nâs*, tahk. Yûsuf b. Mahmud el-Hâc Ahmed, Mektebetü’l-İlmi’l-Hadîs, Dimeşk 1421, c. I, s. 346.

⁶⁵ el-İrâkî, *el-Muğnî*, c. II, s. 740, 758; el-Haddâd, *Tahrîcu ehâdisi ihyâi ulûmi’d-dîn*, c. IV, s. 1803.

⁶⁶ Şemsuddîn Ebü’l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *el-Mekâsıdu’l-Hasene fi beyâni kesîrin mine’l-ahâdisi’l-muştehera ale’l-elsine*, tahk. Abdullah Muhammed es-Siddîk, Abdülvehhâb Abdullâtîf, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1399/1979, s. 205.

⁶⁷ Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *Daifu’l-câmu’s-sağîr ve ziyâdetuhu (el-Fethu’l-kebir)*, el-Mektebetü’l-İslâmî, Beyrut 1408/1988, s. 181.

⁶⁸ Ebü Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr, *el-İstizkâr*, tahk. Abdulmu’tî Emîn Kal’acî, Dâru Kuteybe, Dimeşk 1414/1993, c. II, s. 143.

⁶⁹ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 107.

⁷⁰ Ebü’l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsât*, tahk. Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, Dâru’l-Harameyn, Kahire 1415, c. V, s. 94; Bu rivayetin zayıf olduğu konusunda bkz. el-Münâvî, *Feydu’l-Kadîr*, c. V, s. 350; Ebü’l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman el-Heysemî, *Mecmau’z-zevâid*

için Ashabımı seçti. Onlardan benim için hısımlar ve yardımcıları seçti. Kim onlar hakkında benim hakkımı muhafaza ederse, Allah Teâlâ da onu muhafaza eder; kim de onlarla ilgili beni üzerese Allah Teâlâ da onu üzer."⁷¹ ve "*Ashabımı bana bırakınız. Nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki, eğer siz Uhud Dağı kadar altın infak edecek olursanız onlardan birisinin bir günlük amellerine erişemezsiniz.*"⁷²

Bilmen, yaklaşık 169 (yüz altmış dokuz) hadise atıfta bulunduğu Büyük İslâm İlmihali adlı eserinde de birçok zayıf hadise yer vermiştir: "*İktisada riayet eden fakir olmaz*"⁷³, "*Ev almadan evvel komşu, yola çıkmadan evvel arkadaş araştırınız.*"⁷⁴, "*Sizi ziyarete gelenlere ikram ediniz.*"⁷⁵ ve "*Şüphesiz yok ki Yüce Allah, mülayim huylu, açık yüzlü kimseyi sever.*"⁷⁶ gibi rivayet-

ve *menbau'l-fevâid*, tahk. Muhammed Abdulkâdir Ahmed Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001, c. IX, s. 553; el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-daîfe*, c. VII, s. 146.

⁷¹ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trz., c. II, s. 99; Bu rivayetin zayıf olduğu konusunda bkz. el-Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, c. IX, s. 546; el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-daîfe*, c. VII, s. 36.

⁷² Ebü'l-Kasım Ali b. el-Hasen İbn Asâkir, *Tarihu Dimesşk*, tahk. Ali Şîrî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998, c. XIX, s. 392; Bu hadisin mürsel ve zayıf bir rivayet olduğu konusunda bkz. el-Elbânî, *Daifu'l-câmu's-sağîr*, s. 734.

⁷³ Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 489; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. I, s. 277; Hadis için bkz. İbn Hanbel, c. I, s. 447; Bu rivayet, el-Heysemî, el-İrâkî, Muhammed Dervîş el-Hût ve el-Elbânî tarafından taz'if edilmiştir. Bkz. el-Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, c. X, s. 329; el-İrâkî, *el-Muğni*, c. II, s. 896; Muhammed Dervîş el-Hût, *Esne'l-meâlîb fi ehâdisi muhtelifeti'l-merâtib*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1403/1983, s. 270; el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-daîfe*, c. IX, s. 448.

⁷⁴ Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 487; Hadis için bkz. Ebü'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, tahk. Hamdî Abdulmecid es-Selefi, el-Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hükm, Musul 1404/1983, c. IV, s. 268; Bu hadisin zayıf bir rivayet olduğu konusunda bkz. el-Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, c. VIII, s. 211; el-Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, c. I, s. 162; el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-daîfe*, c. VII, s. 14.

⁷⁵ Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 486; Hadis için bkz. Ebü Abdullah Muhammed b. Sellâme b. Ca'fer b. Ali el-Kudâ'î, *el-Müsned*, tahk. Abdulmecid es-Selefi, el-Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986, c. I, s. 445; Bu hadisle ilgili değerlendirmeler için bkz. Abdurrahman b. Ebî Hâtim Muhammed b. İdrîs er-Râzi et-Temîmî, *İlelü'l-hadis*, tahk. Muhibbuddin el-Hatîb, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1405, c. II; s. 342; el-İrâkî, *el-Muğni*, c. I, s. 355; el-Elbânî, *Daifu'l-câmu's-sağîr*, s. 64.

⁷⁶ Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 482; Hadis için bkz. Ebü Şücâ Şireveyh b. Şehridâr b. Şireveyh el-Hemedânî ed-Deylemî, *el-Firdevs bi me'sûri'l-hitâb*, tahk. Said b. Besyunî Zağlul, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986, c. I, s. 156; Âlimler bu rivayeti zayıf olarak nitelendirmişlerdir. Bkz. Muhammed Tâhir el-Makdisî, *Zehiretu'l-huffâz*, tahk. Abdurrahman b. Abdulcebbar el-Ferîvâî, Dâru's-Selef, Riyad, 1416/1996, c. II, s. 606; el-İrâkî, *el-Muğni*, c. I, s. 493; el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-daîfe*, c. VII, s. 123.

ler bunlardan bazılarıdır. Dolayısıyla onun bu tür hadisleri eleştirmeksizin delil almasının bir sebebi olmalıdır.⁷⁷ Bilmen'in eserlerine bakıldığında, onun zayıf hadislerle -ancak onların sübûtuna kesinlikle inanılmamalı- amel edilebileceği kanaatine sahip olduğu görülecektir. O, zayıf hadislerin bütünüyle reddedilmesini ise asla kabul etmez. Ona göre, zayıf olan bir hadis, rivayet edilirken "Hz. Peygamber böyle buyurmuştur." denmemelidir. Bunun yerine "Hz. Peygamber'den şöyle rivayet olunmuştur." gibi kesinlik ifade etmeyen tabirler kullanılmalıdır.⁷⁸

Bilmen, eserlerinde muhaddisler tarafından uydurma kabul edilen hadisleri de delil almıştır: "*Halife benden sonra Ebû Bekir, sonra da Ömer'dir, daha sonra ihtilaf vaki olur.*"⁷⁹, "*Kadınlara ancak kerîm olanlar ikram, kötü olanlar da ihanet eder.*"⁸⁰ ve "*İnsanın dayanacağı şey aklıdır, akı olmayanın dini de yoktur.*"⁸¹ gibi hadisler bu konuda verebileceğimiz örneklerdendir.

Oysa Ömer Nasuhi Bilmen, mevzû (uydurma) hadisleri, gecenin karan-

⁷⁷ Şunu belirtmek isteriz ki zayıf hadisin hiçbir işe yaramayacağı kanaatinde değiliz. Zira çözüm bekleyen her bir mesele hakkında âyet bulmak ve sahih bir hadise ulaşmak mümkün olmayabilir. Dolayısıyla zayıf hadisler, özelliklerine ve kullanılacakları konuya göre ayrı ayrı değerlendirilerek delil alınmalıdır. Nitekim hadis âlimleri de sahih rivayetin bulunmaması şartı ile kendilerine ulaşan zayıf rivayetleri nakletmekten çekinmemişlerdir. Hatta fukahâ da zayıf hadisi kıyasa takdim etmiştir. Bkz. Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları- Tarih, Usûl, Tenkid, Yorum-*, İnsan Yayınları, İstanbul 1997, s. 109-129; Ayşe Esra Ağırakça Şahyar, *Kütüb-i Sitte'den Örneklerle Zayıf Hadis Rivayeti (Metodolojik Anlam ve Yorum)*, Akdem Yayınları, İstanbul 2011, s. 276-283.

⁷⁸ Bilmen, *Sualli-Cevaplı Dini Bilgiler*, s. 24.

⁷⁹ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 54-57; Hadis için bkz. Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Ta'likâtü'd-Dârekutnî ale'l-mecrûhîn li İbni Hibbân*, tahk. Halil Muhammed el-Arabî, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kahire 1414/1994, s. 61; Bu hadisin râvîlerinden Abdurrahman b. Amr b. Cebele hadis uydurmakla itham edilmiştir. Bkz. Muhammed b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbu marifeti'l-tezkira fi'l-ehâdîsi'l-mevdûa*, tahk. İmâduddîn Ahmed Haydar, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1406/1985, s. 263; Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muh. b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, tahk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995, c. II, s. 26; Şihâbuddîn Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, tahk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muh. Muavviz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1416/1996, c. II, s. 28.

⁸⁰ Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 480; İbn Asâkir, *Tarihu Dimeşk*, c. XIII, s. 313; Bu hadisle ilgili değerlendirmeler için bkz. el-Elbânî, *Daifu'l-câmi's-sağîr*, s. 428; el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daife*, c. II, s. 241.

⁸¹ Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 479; el-Beyhakî, *Şuabü'l-imân*, c. IV, s. 157; ed-Deylemî, *el-Firdevs*, c. III, s. 217; Bu rivayetin uydurma olduğuyla ilgili değerlendirmeler için bkz. Ebû Ahmed Abdullah b. Adiy el-Cürcânî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, tahk. Yahya Muhtâr Ğazâvî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1409/1988, c. III, s. 100; el-Hüt, *Esne'l-metâlib*, s. 203; el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daife*, c. I, s. 546.

lığı gibi bir zulmet işareti gösterdiğini ve selim kalplerin onlardan nefret duyacağını belirtmiştir. O, bir yerde uydurma hadisi, “Hz. Peygamber’e hilâf-ı hakikat olarak isnat edilen hadis” şeklinde tanımlamış⁸², başka bir yerde, “Bazı kimseler kendi iddialarına ispat veya maksatlarını temin için hakikat hilâfına olarak Resûl-i Ekrem Efendimize bazı hâdiseler isnat etmişlerdir. Bunlara (mevzû hadisler) denir. Böyle bir cüret büyük bir günahıdır.”⁸³ olarak tarif etmiştir. Bilmen’e göre mevzû hadis, bir yalandır. Bunu bile bile hadis olarak rivayet etmek, haramdır. Ancak her mevzû denilen hadisin bizzat uydurma olduğu da söylenemez. Ona göre bu hususta titiz ve dikkatli incelemeler yapılarak hüküm verilmelidir.⁸⁴

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Bilmen, bir hadisin uydurma olduğuna şu iki yolla karar verir:

a. Ona göre, bir rivayetin sahih ve hasen derecesindeki hadislere anlam bakımından muhalefeti o rivayetin uydurma olduğunun bir göstergesidir. Örneğin, “*Muaviye, cehennemde kilitli bir tabut içindedir.*”⁸⁵ hadisi hakkında şöyle demiştir: “Bu hadis, tamamen uydurmadır. Bu rivayetin beyan tarzı bile uydurma olduğunu ispata kâfidir. Bir kere düşünmeli, Hz. Peygamber, cehennem ehlinde olacak bir kişi hakkında; “*Allah’ım onu hidayet eden, hidayete ermiş ve devamlı hidayette olanlardan eyle*”⁸⁶ diye dua eder mi? Hâlbuki bu hadis, hasendir. Artık Hz. Peygamber’in böyle dua ettiği bir zât, hiç cehennemde bir tabut içinde kalır mı?”⁸⁷

b. Bir hadisin uydurma olduğuna karar vermek için muhakkak muhaddislerin eserlerine ve görüşlerine müracaat edilmelidir. Nitekim ona göre, kazaya kalan birden fazla, mesela altmış, yetmiş senelik namazların muayyen bir günde, mesela Ramazan’ın son cumasında kılınacak bir günlük namaz ile kaza edilmiş, affedilmiş olacağı hakkındaki rivayetlerin hiçbir dinî kıymeti yoktur. Bu hususta nakledilen hadis, muhaddislerin beyanlarına göre uydurmadır.⁸⁸ Ayrıca hadisi nakledenler, muhaddislerden olmadığı gibi, bu rivayet hadis kaynaklarında da yoktur.⁸⁹

Bilmen’in müellefatında, elimizdeki mevcut kaynak eserlerde bulunmayan hadislere de rastlanmaktadır. Bu konuda örnek olarak; “*Sanat, fa-*

⁸² Bilmen, *Sualli-Cevaplı Dini Bilgiler*, s. 27.

⁸³ Bilmen, *Hikmet Gonceleri*, s. 275.

⁸⁴ Bilmen, *Sualli-Cevaplı Dini Bilgiler*, s. 27.

⁸⁵ el-Belâzürî, *Ensâbü’l-eşraf*, c. 5, s. 136.

⁸⁶ İbn Ebî Şeybe, *Kitâbü’l-musannef*, c. VI, s. 397; Tirmizî, “Menâkıb”, 47.

⁸⁷ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 137.

⁸⁸ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Fevâidu’l-mecmû’a fi’l-ehâdisi’l-mevdû’a*, tahk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1416/1995, s. 54.

⁸⁹ Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 183.

*kirlikten emandır/güvencedir.*⁹⁰, “*Dilenme, kulun en son kazancıdır.*”⁹¹, “*Nefsin, senin bineğindir, artık ona yumuşak davran.*”⁹², “*Kanaat eden aziz, açgözlü olan da zelil olur.*”⁹³ ve “*Cezası en çabuk olan şey, zulümdür.*”⁹⁴ gibi rivayetleri zikredebiliriz.

Bilmen’in bir taraftan “Bir kere bu hadis de sıhhat bakımından tetkike muhtaçtır.”⁹⁵ ve konu, “Metruk hadislere istinat edilemez.”⁹⁶ diyerek hadislerin tetkik edilmesini isterken, öte taraftan zayıf, uydurma ve hatta kaynağı belli olmayan rivayetlere eserlerinde yer vermesi bir çelişki değil midir? Ayrıca kitaplarında delil olarak kullandığı hadisler hakkında gerekli metin ve senet incelemelerini yapmamış mıdır? İşte bu ve benzer sorular insanın aklına gelebilmektedir. Öncelikle belirtelim ki, Bilmen, bir hadis hakkında sahih, hasen veya zayıf denilebilmesini, râvîlerinin sika kişilerden olup olmadıklarına yani senedine bakılarak verilen bir kararla olması gerektiğini belirtmiştir. Ona göre, bu konuda ihmal edilmemesi gereken husus, sahih denilen bir hadis zayıf, bilakis zayıf sanılan bir hadis de sahih olabilir. Çünkü sikâttan olan bir râvînin hata etmesi muhtemeldir. Zayıf görülen bir râvî de hakka tercüman olabilir. Ancak işin aslını bilmek mümkün olamayacağından dolayı bir hadisin tashihini, ancak senetlerindeki râvîlerin evsaf ve ahvâline bakarak tespit etmek gerekir.⁹⁷ Oysa görebildiğimiz kadarıyla o, hadislerin senetlerini pek gündeme getirmemiştir.⁹⁸ Çoğunlukla hadislerin metinlerini dikkate almıştır. Bu konuda Bilmen’in kendisiyle çeliştiğini söylemek mümkündür. Nitekim Bilmen, “*Şefaetim, ümmetimden Ehl-i beytimi sevenler içindir.*”⁹⁹ hadisinin rivayet itibarıyla tetkike tabi tutulması gerektiğini söyler. Ancak hadisin isnat tenkidini yapmaksızın, sadece manasının doğru olduğu hususunda izahatlar yapar. Bu konuda Ehl-i beyte muhabbet etmeyen, ümmet-i Muhammed’den sayılamayacağını ve dolayısıyla şefaate nail olamayacağını belirtir. Ona göre, Ehl-i beyte muhabbet, bir diyanet nişanesidir, bir hidayet semeresidir,¹⁰⁰ Peygamberin şefaatine nail olmak için bir vesiledir.¹⁰¹ Ancak bu rivayetin râvîlerinden el-Kâsım b.

⁹⁰ Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 450.

⁹¹ Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 450.

⁹² Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 479.

⁹³ Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 505.

⁹⁴ Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 505.

⁹⁵ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 138.

⁹⁶ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 136.

⁹⁷ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, c. I, s. 148.

⁹⁸ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 136.

⁹⁹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, c. II, s. 146.

¹⁰⁰ Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Peygamber’in yakınlarına karşı sevgi istediğine dair ifadeler bulunmaktadır. Bkz. Şûrâ, 42/23.

¹⁰¹ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 148.

Ca'fer (ö. ?), babasından münker rivayetlerde bulunmakla itham edilmiştir.¹⁰² Bu durumu dikkate alan el-Elbânî de hadisi taz'if etmiştir.¹⁰³

Öyle anlaşılıyor ki Bilmen'in zayıf hadisleri delil almasının nedeni, bu rivayetleri terğîb, terhîb ve fezâil bahsinde değerlendirmesinden ötürüdür.¹⁰⁴ Muhaddislerin çoğunluğu da terğîb ve terhîb ile amellerin faziletleri, kıssalar, zühd ve ahlâkla ilgili zayıf hadisleri rivayet etmekte sakınca görmemişlerdir. Zaafî şiddetli olmayan zayıf hadislere karşı hoşgörülü davranmışlar ve icaplarınca amel etmişlerdir.¹⁰⁵ Dolayısıyla Bilmen, zayıf hadisleri nakletme konusundaki bu ruhsat ve cevaza binaen mütesahil davranmış olabilir. Öte yandan hadis sahasındaki bu ruhsatı kullanmakla daha önceki ulemâ gibi hareket ettiği de söylenebilir. Ayrıca onun sahih hadis bulamadığı konularda zayıf da olsa bir rivayete ulaşmış olmaya önem verdiğini de söyleyebiliriz. Muhtemelen konularını işlerken temel düşüncesi, öncelikli olarak Kur'an ve Sünnet ile ihticac etmektir. Ancak delil alacağı hadisleri iktibas ederken o, ister hadis ilmiyle alakalı olsun isterse olmasın İslâmî literatüre itimat etmekle yetinmiştir. Bu güvenden dolayı da hadisleri herhangi bir kritiğe tabi tutmadan aynen nakletmiştir.

Bunlara ilaveten Bilmen, muhaddisler tarafından uydurma kabul edilen hadislerin de –kendi içtihadıyla– sıhhatine karar vermiş olabilir. O, bunları bir hüsnüzanna binaen iktibas etmiş olabilir. Hatta kaynağına ulaşamadığımız hadisleri de nakletmesinin sebebi, kanaatimizce bu hadislerin manalarını Kur'an ve sahih hadislerle mutabık görmesidir. Nitekim böylesi bir anlayışı Bilmen, Gazzâlî (öl. 505/1111)'nin kitaplarında pek çok uydurma ve kaynağı belli olmayan hadis olduğu iddialarına karşı verdiği şu cevapta da dile getirmiştir: “Gerçek şudur ki İhyâ'da ve benzeri kitaplarda böyle bir kısım hadisler vardır. Doğrusu bunların hadis olarak zikredilmemesidir. Ancak bunlar ahkâma değil, yalnız faziletler, terğîb ve terhîbe müteallik sözler olduğundan bunların hadis adıyla zikredilmesinde öteden beri müsamaha gösterilmiştir... Kitaplarındaki hadisleri kendisinden evvelki âlimlerin, sofilerin kitaplarından alarak nakletmiştir. İhtimâl ki bunların sıhhatine kâil olmuş, bunları bir hüsnüzanna binaen iktibas etmiştir. Yoksa kitaplarını uydurma hadisler ile doldurmak istememiştir... Bununla beraber bu isnatsız kalan hadislerin birçoğu da sahih hadislerle mealen mutabıktır.”¹⁰⁶

Bilmen, eserlerinde zayıf ve uydurma hadislerin yanı sıra sahih ve hasen hadisleri de nakletmiştir. Nadiren de olsa böylesi rivayetlerin tashihi konu-

¹⁰² el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, c. XII, s. 443.

¹⁰³ el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe*, c. VIII, s. 222.

¹⁰⁴ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, c. I, s. 147.

¹⁰⁵ Babanzâde Ahmet Naim Bey, *Hadis Usulü ve Istılahları*, haz. Hasan Karayığit, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 341.

¹⁰⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. II, s. 454

sunda açıklamalar yapmıştır. Örneğin, Hz. Muaviye'nin faziletiyle ilgili olarak "Hadis kitaplarımızda bu konuyla alakalı bir kısım hadisler vardır. Bunlar isnad bakımından sahih ve hasen derecesindedir." diyerek hadislerin tashihine işaret etmiştir.¹⁰⁷ Buna ilaveten O, eserlerinde birçok sahih ve hasen hadisi delil almıştır: "*Müslüman, Müslümanların elinden ve dilinden güvende olduğu kimsedir.*"¹⁰⁸, "*Hayâ, imandan bir bölümdür.*"¹⁰⁹ ve "*Ah-din güzelliği, yani ahde lâyıkıyla riayet edilmesi imandandır.*"¹¹⁰ gibi hadisler bunlardan bir kaçıdır. Ona göre sahih ve hasen hadislerle hem helâl ve haram hem de muâmelât hususunda ihticac edilmelidir.¹¹¹

Bilmen, sahih hadisleri, senedi adil râvilerden oluşan, duyduklarını güzelce ezberleyen ve yazabilen zâtlar vasıtasıyla Hz. Peygamber'e veya sahâbeye veyahut tâbiîne muttasıl bir şekilde dayandırılan ve kendisinde gizli bir illetin bulunmadığı hadisler olarak tanımlamıştır. Hasen hadisleri ise râvileri buldukları beldelerde hadis rivayetiyle ma'ruf ve meşhur zevattan ibaret olan hadisler diye tarif etmiştir.¹¹² Görüldüğü gibi hasen hadisle ilgili bu tanımlamanın klasik hadis usulünde yapılan tariflerle farklılık arz ettiği aşikârdır.¹¹³ Bilmen, mütevâtir ve meşhur hadislerle oldukça önem vermiştir. Ona göre, şer'î bir hükmün mensuh olduğu ancak âyet, mütevâtir hadis veya meşhur hadis ile bilinebilir.¹¹⁴ Mütevâtir bir sünnet veya nebevî hadis, hüküm itibarıyla kesinlik ifade eder ve itikat, ibadet, muâmelât konularında da hüccettirler.¹¹⁵ Ayrıca mütevâtir hadisler, bir rivayetin uydurma olduğunu belirlemede ölçüdürler. Diğer bir ifadeyle, Hz. Peygamber'e isnat edilen bir rivayet, mütevâtir hadislerle aykırı olamaz.¹¹⁶ Bilmen, zaman zaman "Bu bir meşhur hadisle sabittir."¹¹⁷ diyerek önemine

¹⁰⁷ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 40; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. I, s. 143–144; Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meal-i Âlîsi*, c. VIII, s. 4116; Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 105, 152.

¹⁰⁸ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 113; Hadisin kaynakları için bkz. el-Buhârî, "İmân", 5; "Rikâk", 26.

¹⁰⁹ Bilmen, *Hikmet Gonceleri*, s. 113; Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 480; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. I, s. 235; Hadisin kaynakları için bkz. el-Buhârî, "İman", 14.

¹¹⁰ Bilmen, *Hikmet Gonceleri*, s. 70; Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 504; Hadis için bkz. Buhârî, "Edeb", 23.

¹¹¹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, c. I, s. 147.

¹¹² Bilmen, *Sualli-Cevaplı Dini Bilgiler*, s. 24.

¹¹³ Ancak bir başka eserinde Bilmen, sahih ve hasen hadisleri tıpkı hadis usulünde yapılan tarifler gibi tanımlamaktadır. Bkz. Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, c. I, s. 146–147.

¹¹⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. I, s. 102–103.

¹¹⁵ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, c. I, s. 135; Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meal-i Âlîsi*, c. II, s. 1119.

¹¹⁶ Bilmen, *Sualli-Cevaplı Dini Bilgiler*, s. 27.

¹¹⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. I, s. 573.

işaret ettiği meşhur hadisi inkâr edenin bidat ve dalâlet ehlinde olduğu kanaatinde dir.¹¹⁸ Bir diğer eserinde ise böylesi bir kimseyi fasık/sapık olarak nitelendirmiştir.¹¹⁹

Bilmen, âhâd hadisleri ise şöyle tanımlamıştır: “Bir zâtın veya iki, üç gibi mahdut zâtların yine bir zâttan veya iki, üç gibi mahdut zâtlardan naklettiği haberdur. Böyle âhâd tarik ile Resûl-i Ekrem'den rivayet edilen bir habere de âhâd hadis denir. Tevatür şartlarını cami olmayan bir habere de “haber-i âhâd” denilmiştir. Bu itibarla haber-i meşhur da esasen haber-i âhâd kabilindedir”.¹²⁰

Ona göre, haber-i vâhidle zann-ı galip üzere amel edilir. Ancak Âhâd haberler, akaidde değil fikhî ve ahlâkî konularda delil kabul edilir.¹²¹ Böyle bir haberi inkâr eden, tekfir edilmez, ancak bidat ehlinde sayılır.¹²² Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meal-i Âlîsi ve Tefsiri adlı eserinde ise âhâd haberi inkâr edenin hata yaptığını söylemiştir.¹²³

Bunlara ilaveten Bilmen zaman zaman kullandığı hadislerin kaynakları açısından çeşitlerine de işaret etmiştir. Örneğin, tefsirinde toplam olarak üç yerde delil aldığı hadislerin kudsî olduğunu belirtmiştir. Ancak bunların da sıhhati konusunda hiçbir değerlendirmede bulunmamıştır.¹²⁴

II. Ömer Nasuhi Bilmen'in Hadisleri Kullanım Gayesi ve Hadisleri Yorumlaması

Ömer Nasuhi Bilmen'in eserleri incelendiğinde, Hz. Peygamber'in hadislerinden birçok nakilde bulunduğu görülmektedir. O, görüşlerini ve düşüncelerini temellendirmek için hadislerden yararlanmaktadır. Nitekim O, sadece Büyük İslâm İlmihali adlı eserinde yaklaşık 169 (yüz altmış dokuz) hadise atıfta bulunmuştur. Bu hadislerin büyük bir çoğunluğu -85 (seksen beş) tanesi- ahlâkla ilgilidir.

1. Hadisle İstidlali

Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük İslâm İlmihaliinde konuları açıklarken, istinbat ettiği veya naklettiği hükümleri teyit için, herhangi bir yorum yapmaksızın hadisleri delil olarak zikretmiştir. Çünkü bu tür eserlerinde o,

¹¹⁸Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meal-i Âlîsi*, c. IV, s. 1846.

¹¹⁹Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, c. I, s. 135.

¹²⁰Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, c. I, s. 26; Bilmen, *Sualli-Cevaplı Dini Bilgiler*, s. 95.

¹²¹Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meal-i Âlîsi*, c. VIII, s. 4119; Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 67, 138; Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 383; Bilmen, *Sualli-Cevaplı Dini Bilgiler*, s. 96.

¹²²Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, c. I, s. 135; Bilmen, *Sualli-Cevaplı Dini Bilgiler*, s. 96.

¹²³Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meal-i Âlîsi*, c. IV, s. 1846.

¹²⁴Geniş bilgi için bkz. Günay, *Ömer Nasûhî Bilmen*, s. 108; Ayrıca krş. Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'den Dersler ve Öğütler*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1964, s. 17; Bilmen, *Hikmet Gonceleri*, s. 226.

genellikle verdiği bilgileri analiz ve sentez yapmaktan ziyade çok genel bilgiler vermeye çalışmıştır. Eserinin ibadet bölümünde naklettiği hadisler, kitabında geçen toplam rivayetlerin sadece %18'ini; itikat bölümündekiler %1'ini; kerahiyet ve istihsan bölümündekiler %18'ini, siyer-i enbiya bölümündekiler %13'ünü ve ahlâk bölümündekiler %50'sini teşkil etmektedir.

Bilmen, genel manada akaid ile alakalı olmayan mevzularda izah etmeye çalıştığı konuya uygun hadisleri naklederken sadece hadislerin muhtevasını dikkate aldığı görülmektedir. Örneğin; temizliğin ibadetler için öneminden bahsederken, “*Temizlik imandandır.*”¹²⁵ ve “*Namazın anahtarı temizliktir.*”¹²⁶ hadislerini nakleder.¹²⁷ İdrardan son derece sakınılması gerektiğini izah ederken, “*İdrardan çok korununuz. Çünkü kabrin bütün azabı ondandır.*”¹²⁸ hadisini rivayet eder.¹²⁹ Bir kimsenin devamlı kıldığı bir teheccüt namazını özürsüz yere terk etmemesi gerektiğini ifade ederken “*Amellerin Yüce Allah'a en sevimsisi, az da olsa en devamlısıdır.*”¹³⁰ hadisini zikreder.¹³¹ Müslüman olarak ölenleri hayır ile anmak ve onların güzel taraflarını söylemenin Müslümanlar için bir vazife olduğunu “*Ölülerinizin güzel hâllerini anınız, anlatınız, kötülüklerini söylemekten çekiniz.*”¹³² hadisiyle temellendirmeye çalışır.¹³³

Bilmen'in konuyu zenginleştirme ve temellendirme babından naklettiği bu hadislere bir diğer örnek de Hz. Peygamber'in kabrinin ziyaret edilmesi meselesidir. Bilmen, bu konuda “*Beni ahirete irtihalimden sonra ziyaret eden, beni hayatımda ziyaret etmiş gibi olur.*”¹³⁴ ve “*Kabrimi ziyaret edene şefaetim vaciptir.*”¹³⁵ hadislerini nakleder. Bu hadislerin akabinde; “Her Müslüman ve bilhassa hacca giden her iman ehli, büyük bir engel karşısında kalmadıkça, mutlaka gidip Fahr-i Âlem Efendimiz (s.a.s.)'i ziyaret etmelidir” der.¹³⁶

Bilmen, bu rivayetlerle yetinmeyip “Özellikle bir hadîs-i şerîfte buyu-

¹²⁵“*Temizlik dindedir.*” şeklindeki varyantı için bkz. Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân*, tahk. Şu'ayb el-Arnâvut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1414/1993, c. XII, s. 294.

¹²⁶Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 31; “Salât”, 74.

¹²⁷Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 48.

¹²⁸Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, tahk. es-Seyyid Abdullah Hâşim el-Yemânî, Dâru'l-Mehâsin, Kahire 1386/1966, c. I, s. 128, h. no: 7-9.

¹²⁹Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 71.

¹³⁰Buhârî; “Rikâk”, 18.

¹³¹Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 207; Bilmen, *Hikmet Gonceleri*, s. 294.

¹³²Ebû Dâvûd, “Edeb”, 50; et-Tirmizî, “Cenaiz”, 34.

¹³³Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 248; Bilmen, *Hikmet Gonceleri*, s. 87.

¹³⁴ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, c. II, s. 278, h. no: 193; et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, c. XII, s. 309.

¹³⁵ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, c. II, s. 278, h. no: 194.

¹³⁶Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 408.

bulmuştur.” diyerek meseleyi teyit ve takviye edici mahiyette bir hadis daha zikreder:¹³⁷ “*Beytullah’ı ziyaret edip de beni ziyaret etmeyen bana cefada bulunmuş olur.*”¹³⁸

Bilmen bazen hadisleri zikretmeksizin sadece hadisin muhtevasına atıfla yetinir. Örneğin; günah işlemiş bir kişinin derhal tövbe etmesi gerektiğini açıklarken; “Böyle günah işleyip de sonra kalbinde pişmanlık duyguları beliren, bu günahı bir daha işlememeye azmedip Yüce Allah’tan bağışlanmasını dileyen bir müminin mağfirete nail olacağı bir hadîs-i şerifte beyan buyrulmuştur” der.¹³⁹

Bilmen, Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meal-i Âlîsi ve Tefsiri adlı eserinde de birçok hadis kullanmaktadır. Bu hadisler, sadece Hz. Peygamber’in âyetlerle ilgili yaptığı tefsirler değil, aynı zamanda âyetlerle anlam bakımından örtüşen rivayetlerdir. Bu bağlamda Bilmen’in tefsirinde kullandığı hadisleri, hangi maksatlara binaen eserine aldığı sorusu önem arz etmektedir. Bu hususta tespit edebildiğimiz kadarıyla onun dört gayesi vardır.¹⁴⁰

Bunlardan birincisi; Bilmen, hadisleri âyetlerin manalarını teyit ve takviye etmek için rivayet etmiştir. Diğer bir ifadeyle, O, tefsirinde kullandığı hadislerin çoğunu, bir âyetin yorumunda, o âyetin manasını takviye etmek için kullanmıştır. Örneğin; Âl-i İmrân sûresinin 187 ve 188. âyetlerini şöyle tefsir etmiştir: “Bu mübarek âyetler gösteriyor ki bir insan, samimi bir Müslüman olmalıdır. Uhdesine düşen vazife-i diniyeyi layıkıyla ifaya çalışmalıdır. Riyadan, nifaktan tamamen ârî bulunmalıdır. Muktedir oldukça dinî hakikatleri, fikhî ve ahlâkî meseleleri sual edenlere olduğu gibi bildirmelidir. Yanlış bir düşünceye düşerek gerçekleri değiştirmeye cüret etmemelidir. Nitekim bir hadîs-i şerifte “*Bir kimse, kendisine bir ilmî mesele sorulur da onu gizler, söylemezse ağzına kıyamet gününde ateşten bir gem vurulur.*”¹⁴¹ buyurulmuştur.¹⁴²

İkincisi; hadisleri, âyette geçen bir kelimenin manasını açıklamak için nakletmiştir. Örneğin; Bilmen, “*Namazlara ve orta namaza devam ediniz.*”¹⁴³ âyetinde zikredilen orta namazın ne olduğunu “*Orta namaz, ikinci namazıdır.*”¹⁴⁴ hadisini delil alarak izah etmiştir.¹⁴⁵ Yine Bakara sûresinin 201. âyetinde geçen “hasene” kavramından kastedilenin “Dünyada salih

¹³⁷ Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 408.

¹³⁸ İbn Adıyy, *el-Kâmil*, c. VII, s. 14.

¹³⁹ Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 209; Kastedilen hadis için bkz. Bilmen, *Hikmet Goceleri*, s. 92–93; Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 470.

¹⁴⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Günay, *Ömer Nasûhî Bilmen*, s. 95–120.

¹⁴¹ Ebû Dâvûd, “İlim”, 9; et-Tirmizî, “İlim”, 3.

¹⁴² Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meal-i Âlîsi*, c. I, s. 519–520.

¹⁴³ Bakara, 2/238.

¹⁴⁴ İbn Hanbel, *el-Müsned*, c. V, s. 12, 13, 22.

¹⁴⁵ Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meal-i Âlîsi*, c. I, s. 248

kadın, ahirette ise cennet” olduğuna dair, “*Dünya bir meta’dan ibarettir. Onun en hayırlı meta’ı ise sâliha kadındır.*”¹⁴⁶ hadisini delil getirmiştir.¹⁴⁷

Üçüncüsü; sûrelerin faziletlerini delillendirmek için hadisler aktarmıştır. Örneğin, Bakara sûresinin son iki âyeti hakkında şöyle demiştir: “Bu sûrenin ve bilhassa son iki âyetinin fazileti hakkında çeşitli hadisler vardır. Kütüb-i Sitte’de İbn Mes’ûd’dan şu hadis rivayet edilmiştir: “*Bakara sûresinin sonundaki iki âyeti her kim geceleyin okursa ona yeter. Yani onu zararlı hayvanlardan, şeytandan korur veya o geceyi ibadetle geçirmiş gibi olur.*”¹⁴⁸

Dördüncüsü ise âyetlerin müphem bıraktığı hususları izah eden hadislerle atıfta bulunmuştur. Örneğin; Nisa sûresi 164. âyette Yüce Allah, kıssalarını bildirdiği ve bildirmedikleri peygamberlerden bahsetmiştir. Âyette insanlara ne kadar peygamber gönderildiği ise belirtilmemiştir. Bu durumun kapalılığını izah kabilinden Bilmen, şu açıklamalarda bulunur: “Peygamberlerin sayısını Yüce Allah bilir. Bir hadîs-i şerîfe nazaran nebilerin adedi yüz yirmi dört bindir. Bunların üç yüz otuzu resullüğü de haizdir. Diğer bir rivayete göre de nebilerin adedi iki yüz yirmi dört bindir.”¹⁴⁹

Ancak Bilmen başka bir eserinde peygamberlerin sayısının tahdit edilmesini doğru bulmaz. Çünkü bir sayının tespit edilmesi ve isimlerin belirlenmesi hâlinde, peygamber olanla olmayanların karışması muhtemeldir. Ona göre, bu konuda rivayet edilen hadisler, âhâd yolla rivayet edildiği için hüccet olamazlar.¹⁵⁰

2. Hadisleri Yorumlaması

Bilmen, hem delil olarak zikrettiği hadisleri hem de ele aldığı konuyu takviye edici ya da açıklayıcı mahiyette naklettiği rivayetlerin çoğunu, Hikmet Gonceleri adlı eserinde derlemiştir. Bu kitabında yorumladığı 500 (beş yüz) hadisin büyük çoğunluğunun diğer eserlerinde zikrettiği rivayetler olduğunu görüyoruz. Bu hadislerden bazılarını teberrüken zikre-
delim:¹⁵¹ “*Misvak ağız temizleyici ve Rabbin rızasını kazandırıcıdır.*”¹⁵², “*Yerde olanlara merhamet ediniz ki, size de gökte olanlar merhamet etsinler.*”¹⁵³ ve “*Müjdeleyiniz, nefret vermeyiniz. Kolaylık gösteriniz, güçleştir-*

¹⁴⁶Müslim, “Radâ”, 17, 64.

¹⁴⁷Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meal-i Âlîsi*, c. I, s. 203.

¹⁴⁸Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meal-i Âlîsi*, c. I, s. 315; Hadis için bkz. el-Buhârî, “Meğâzî”, 12; “Fezâilu’l-Kur’ân” (10), 27, 34.

¹⁴⁹Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meal-i Âlîsi*, c. II, s. 707; Hadis için bkz. İbn Hanbel, c. V, s. 178.

¹⁵⁰Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s. 143.

¹⁵¹Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 11; Bilmen, *Hikmet Gonceleri*, s. 91–92.

¹⁵²Bilmen, *Hikmet Gonceleri*, s. 140; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. I, s. 206; Hadis için bkz. Müslim, “Tahâret”, 15; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 25.

¹⁵³Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 507; Bilmen, *Hikmet Gonceleri*, s. 46; Hadis için

meyiniz."¹⁵⁴

Bilmen'in derlediği hadislerle ve bunlara getirdiği yorumlara baktığımızda, hadislerin sıhhatlerinden ziyade içerdikleri mesajları göz önünde bulundurduğunu söyleyebiliriz. Nitekim söz konusu eserdeki bazı rivayetlerin sıhhat açısından zayıf olması bu tespitimizi doğrulamaktadır.

Ayrıca Bilmen, eserine sadece beş yüz tane hadisi toplamakla kalmamış, onları ihtiyaca göre zaman zaman kısa olarak, zaman zaman da uzun uzadıya şerh etmiştir. O, açıklamalarında tamamen kendi dönemindeki insanlara hitap etmiş, yaşadığı asırdaki halkın anlayacağı bir dil kullanmıştır. Bunlara ilaveten Bilmen, bazı hadislerin yorumlarında güncel yaklaşımlar sergilemiştir. Zaman zaman yorumlarında sosyal ve iktisadî problemlerle ilgili ilkeleri ön plana çıkarmıştır. Hatta bu konularda Müslümanları uyarmaya gayret de göstermiştir.¹⁵⁵ Nitekim bazı eserlerindeki pasajlardan da anlaşılacağı üzere, Bilmen, Müslümanların da başka milletler gibi daima çalışması ve gayret etmesini istemiştir. Diğer milletlerin maddi ilerlemeleri için çalıştıklarını, yeni keşifler yaptıklarını ancak Müslümanların ne maneviyat ne de maddiyat için çalıştıklarını, asırlarca evvel yaşanmış olayları tartışarak birbirleriyle kavga ettiklerini iğneleyici bir üslupla dile getirmiştir.¹⁵⁶

Bilmen, eserlerinde hadis lafızlarındaki genel veya özel anlamların bilinmesinin hadislerin anlaşılmasında büyük rolü olduğunu ifade etmiştir. Mesela, Hz. Peygamber'in "*İlk önce benim dinimi değiştirecek olan Ümeyyeoğullarından bir adamdır.*"¹⁵⁷ hadisi hakkında, lafızlarının umûmilik ifade ettiğini söylemiştir. Zira hadiste geçen Ümeyyeoğullarından bir adam tabirinden herhangi bir kişi kastedilmiş olabilir. Dolayısıyla bu lafızları, Hz. Muaviye'ye hamletmek câiz değildir.¹⁵⁸ Yine Bilmen'e göre, "*İleride muhakkak birtakım hadiseler zuhur edecektir. Bu ümmet ictimâî bir vahdet hâlinde iken bunun bu varlığını her kim dağıtmak, perişan etmek kastında bulunursa onu kılıçlarınızla vurup yola getiriniz.*"¹⁵⁹ hadisinin lafızları da genel anlamdadır. Bu hadisin lafızlarının Hz. Talha, Hz. Zübeyir ve Hz. Muaviye'ye atfedilmesi doğru bir yaklaşım değildir.¹⁶⁰ Bilmen, "*Ashâbıma sövmeyiniz. Her kim onlara söverse üzerine Allah (c.c.)'ın, bütün meleklerin ve insanların laneti olsun.*"¹⁶¹ hadisinde geçen "ashâb" kavramının da

bkz. el-Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, c. VII, s. 476.

¹⁵⁴Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 510; Bilmen, *Hikmet Gonceleri*, s. 185; Hadis için bkz. el-Buhârî; "İlim", 11; Müslim; "Cihâd", 3.

¹⁵⁵Geniş bilgi için bkz. Coşkun, a.g.m., s. 186–187.

¹⁵⁶Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 204.

¹⁵⁷Bu rivayete kaynaklarda rastlanılmamıştır.

¹⁵⁸Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 138.

¹⁵⁹Müslim, "İmâre", 59.

¹⁶⁰Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 150.

¹⁶¹Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, c. XII, s. 142.

genel anlam ifade ettiğini söylemiş ve bu bağlamda hiçbir sahâbeye lanet edilemeyeceğini belirtmiştir.¹⁶²

Bilmen'e göre, sahâbenin tutum, davranış ve uygulamalarının hadisin anlaşılmasında önemli bir rolü vardır. Nitekim bu ilkedен hareketle O, “*Muaviye 'yi minberim üzerinde gördüğünüz zaman öldürün.*”¹⁶³ rivayetini uydurma kabul etmiştir. Zira Hz. Peygamber'in dilinden böylesi bir sözün sâdır olamayacağı aşîkârdır. Muhaddislerin bu rivayeti uydurma olarak nitelendirmeleri bir yana öldürülmesi emredilen bir şahsın Hz. Ömer ve Hz. Osman tarafından vali tayin edilmesi de nasıl mümkün olabilir? Böyle bir rivayetin onlara gizli kalması düşünülemez. Öte yandan Hz. Peygamber'in böyle bir emrini infaz etmeyen sahâbenin durumu ne olacak? Aksî hâlde onların Hz. Peygamber'in emrine muhalefet ettiklerini söylememiz gerekir ki, bu da doğru bir yaklaşım değildir.¹⁶⁴

Bilmen, bazen hadislerde geçen lafızların muhtemel anlamları üzerinde durmakta ve yaptığı değerlendirmeler sonucunda kendi tercihini ortaya koymaktadır. Örneğin; Hz. Peygamber'in “*Hilafet müddeti otuz senedir. Ondan sonra hilafet, acıklı, fitneli bir mülk ve hâkimiyet hâline girer.*”¹⁶⁵ hadisinde geçen *عضوض* / Adûd kelimesinin sadece “ısırtıcı köpek” anlamına gelmediğini ve bu ifadenin birçok anlamının olduğunu belirtir. Ona göre, bu anlamlardan hangisinin kastedildiği sabit değildir. Dolayısıyla bu husustaki ihtimallik, hadisten hüküm çıkarılmasına engeldir.¹⁶⁶

Yine “*Ben kimin mevlâsı isem, Ali de onun mevlâsıdır.*”¹⁶⁷ ve “*Her nebînin vasîsi ve vârisi vardır. Sen de benim vasî ve vârisimsin.*”¹⁶⁸ hadislerinin Hz. Ali'nin hilafeti için delil alınmayacağını söyler. Bu iki hadisten kastedilen şey, Hz. Peygamber kimin dostu ve yardımcısı ise, Hz. Ali de onun dostu ve yardımcısı olduğudur. Şüphesiz her peygamberin bir vasîsi ve bir vârisi vardır. Hz. Ali de Hz. Peygamber'in vasîsi ve vârisidir. Dolayısıyla bu rivayette Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'e mal, halifelik ve peygamberlik gibi konularda vâris olması değil, ilim yönünden mirasçı olduğu kastedilmektedir.¹⁶⁹

¹⁶² Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 82.

¹⁶³ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, c. V, s. 136.

¹⁶⁴ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 136.

¹⁶⁵ Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, *el-Müsned*, tahk. Hüseyin Esed, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, Dimeşk 1404/1984, c. II, s. 177; İbn Ebî Şeybe, *Kitâbü'l-musannef*, c. XI, s. 91.

¹⁶⁶ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 54-57.

¹⁶⁷ İbn Ebî Şeybe, *Kitâbü'l-musannef*, c. VI, s. 356, 374; et-Tirmizî, “Menâkıb”, 19.

¹⁶⁸ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Arrâk el-Kinânî, *Tenzihü's-şeriatî'l-merfua ani'l-ehadisî's-şeniati'l-mevdua*, tahk. Abdülvehhâb Abdüllatif, Abdullah Muhammed Sıddık, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1401/1981, c. 1, s. 357.

¹⁶⁹ Bilmen, *Ashâb-ı Kiram*, s. 146-147.

Sonuç

Ömer Nasuhi Bilmen, son devrin en seçkin âlimlerinden birisidir. Fıkıh, tefsir ve kelâm dallarında çok önemli eserler telif eden Bilmen, bunların yanında hadis alanında da bir eser yazmıştır. Şunu belirtelim ki, Bilmen'in düşünce yapısını oluşturan unsurlardan birisi, hiç şüphesiz sünnet/hadislerdir. Ona göre, Hz. Peygamber'in sünnet/hadisleri esasen Kur'ân-ı Kerim'e dayanmaktadır. Sünnet ve hadis kavramlarıyla ilgili yaptığı tariflerden de bu iki kavramı benzer anlamlarda kullandığı anlaşılmaktadır.

Eserlerinde temas ettiği her türlü konuyu, Kur'ân ve hadis eksenli bir bakış açısıyla ele almıştır. Nitekim kaleme aldığı eserlerinde birçok hadise yer vermiştir. Eserlerinde yer verdiği hadislerin sıhhat durumuna baktığımızda, onlarda her türlü hadisin bulunduğunu söyleyebiliriz. Yani onun müellefatında sahih, hasen hadisler olduğu gibi, zayıf ve uydurma rivayetler de vardır. Bilmen, genel olarak hadislerin bu durumlarına işaret etmemiştir. Onun, zayıf ve uydurma rivayetleri eserlerine almasının nedeni ise bu tür hadislerin, genelde faziletlere, terğîb ve terhîbe ait olmasıdır. Çünkü bu tür hadislerin, ona göre, böylesi konularda zikredilmesinde herhangi bir sakınca yoktur. Bilmen, bu tür rivayetleri, genelde isnatlarını tetkik etmeksizin sırf onların içerdikleri muhteva ve anlamları göz önüne alıp nakilde bulunmuştur. Hatta böylesi rivayetlere zayıf nazarıyla bakmamış da olabilir. Elbette hadisleri naklederken, fakih ve müfessir yönü ağır basan Bilmen'in muhaddisler gibi davranması beklenilmemelidir. Muhtemelen hadislerin isnadı konusundaki değerlendirmeleri ve tenkitleri hadisçilerin ilmî ve bilimsel yaklaşımına havale etmek istemiştir. Belki de hadis tenkidi yapma konusunun kendisini aşan bir mesele olduğunu düşünmüştür.

Diğer taraftan muhaddislerin çoğunluğu da itikat ve haram-helâl konuları dışında zayıf hadisleri rivayet etmekte sakınca görmemişlerdir. Hatta zaafî şiddetli olmayan zayıf hadislerle karşı hoşgörülü davranmışlar ve icaplarıncı amel etmişlerdir. Dolayısıyla Bilmen farklı sıhhat derecesinde olan hadisleri, bu ruhsat ve cevazdan etkilenecek istimal etmiş olabilir. Buna ilaveten Bilmen'in sünnet ile ihticaca önem vermesi, muhtemelen sahih hadis bulamadığı konularda sıhhat bakımından farklı derecedeki rivayetlere yönelmesine neden olmuştur. Kanaatimizce bu muteber âlim, ulaştığı zayıf ve mevzû olarak nitelendirebileceğimiz merviyâtı, İslâm'ın temel kaide ve prensipleriyle karşılaştırıp nakletmiştir.

Bilmen'in eserlerinde kullandığı hadis kaynaklarının hepsinin muteber eserler olmadığı aşikârdır. Onun zayıf ve hatta uydurma hadisler bulunduran müellefattan istifade etmesi, delil aldığı ve yorumladığı hadislerin sıhhati ve kaynaklarının güvenilirliği açısından sıkıntı doğurmaktadır. Ancak ondan önce yaşamış pek çok müellif de kendi eserlerine alacakları rivayetleri muteber ve makbul kaynaklardan değil de daha çok tâlî derecedeki mü-

devvenattan nakletmiştir. Diğer taraftan eserlerinde klasik hadis kaynaklarında bulunmayan ve uydurma olan hadislere yer vermesini, onun kendisiyle çeliştiğine hamledilebilir. Ancak onun bu çelişkiye hadisleri çeşitli müelliflerin kitaplarına itimat ederek nakletmekle düştüğü kanaatindeyiz.

Bilmen'in eserlerinde sahih, hasen ve zayıf hadislerle birlikte bazı mevzû addedilen rivayetlerin bulunmasının bir diğer nedeni de seleflerinin yolundan yürümüş olmasıdır. Zira nice âlimlerin eserlerinde –İmâm Mergînânî (ö. 593/1197)'nin el-Hidâye'sinde olduğu gibi- zayıf ve ğarib rivayetler bulunmaktadır.

Bunlara ilaveten Bilmen'i bir Peygamber sevdalısı ve sahâbe müdafî olarak vasıflandırabiliriz. Öyle ki Hz. Peygamber ve sahâbeye olan düşkünlüğü eserlerine yansımıştır. Kaleme aldığı bütün eserlerinde Bilmen, onlara karşı olan sevgi ve bağlılığını açıkça ifade etmiştir. Gerek Hz. Peygamber'den ve gerekse sahâbeden bahsederken daima saygı içeren övücü ifadeler kullanmıştır. Bilmen, istisnasız bütün sahâbeye hürmet gösterilmesi gerektiğini belirtmiş ve yersiz isnatlarla onlardan herhangi birisine sövülmesini veyahut hakaret edilmesini tasvip etmemiştir. Çünkü ona göre, bütün sahâbe âdildir.

Kaynakça

el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ ve müzîlu'l-ilbâs ammaştehere mine'l-ehâdis alâ elsineti'n-nâs*, tahk. Yûsuf b. Mahmud el-Hâc Ahmed, Mektebetü'l-İlmi'l-Hadîs, Dimeşk 1421.

Babanzâde Ahmet Naim Bey, *Hadis Usulü ve Istılahları*, haz. Hasan Karayığit, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2010.

el-Belâzürî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Ensâbü'l-eşraf*, tahk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Ziriklî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996.

el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *Şuabu'l-imân*, tahk. Muhammed es-Said Besyunî ez-Zağlul, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1410.

el-Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik, *el-Bahru'z-zehhâr (Müsnedu'l-bezzâr)*, tahk. Adil b. Sa'd, Mahfûzurrahman Zeynullah, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1409/1988.

Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı-Eserleri-Anılar*, Bilmen Basımevi, İstanbul 1975.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Ashâb-ı Kiram Hakkında Müslümanların Nezih İtikatları (Hazret-i Muaviye Hakkındaki Suallere Cevaplar)*, Bilmen Yayınevi, trz.

_____, *Büyük İslâm İlmihali*, sad. Ali Fikri Yavuz, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul trz.

_____, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-müfessirîn)*, Bilmen Yayınevi,

- İstanbul 1973.
- _____, *Hikmet Gonceleri (500 Hadîs-i Şerîf Tercümesi ve İzahı)*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1963.
- _____, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1967.
- _____, *Kur'ân-ı Kerîm'den Dersler ve Öğütler*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1964.
- _____, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meal-i Âlisi ve Tefsiri*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1985.
- _____, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1972.
- _____, *Sualli-Cevaplı Dini Bilgiler*, Diyanet İşleri Reisliği, Ankara 1959.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muh. b. İsmail, *el-Câmiu's-sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Coşkun, Selçuk, "Ömer Nasuhi Bilmen'in 500 Hadîs-i Şerîf Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Tahlili", *Ekev Akademi Dergisi*, Erzurum 1998, c. I, sy. 2, s. 181-188.
- Dârekutnî, Ali b. Ömer, *es-Sünen*, tahk. es-Seyyid Abdullâh Hâşim el-Yemânî, Dâru'l-Mehâsin, Kahire 1386/1966.
- _____, *Ta'likâtu'd-dârekutnî ale'l-mecrûhîn li İbni Hibbân*, tahk. Halil Muhammed el-Arabî, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kahire 1414/1994.
- Deylemî, Ebû Şücâ Şîreveyh b. Şehridâr b. Şîreveyh el-Hemedânî, *el-Firdevs bi me'sûri'l-hitâb*, tahk. es-Said b. Besyunî Zağlul, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, *el-Müsned*, tahk. Hüseyin Esed, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, Dimeşk 1404/1984.
- el-Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn, *Daifu'l-câmiî's-sağîr ve ziyâdetuhu (el-Fethu'l-kebîr)*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1408/1988.
- _____, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daife ve'l-mevdû'a ve eseruha's-seyyi fi'l-ümme*, Mektebetü'l-Meârif, Riyad 1421/2000.
- Günay, Bektaş, *Ömer Nasuhi Bilmen ve Tefsiri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2001.
- el-Haddâd, Ebû Abdillâh Mahmûd b. Muhammed, *Tahrîcu ehâdîsi ihyâi ulûmi'd-dîn*, Dâru'l-Âsime, Riyad 1408/1987.
- el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târihu Bağdad*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trz.
- el-Heysemî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*, tahk. Muhammed Abdulkâdir Ahmed Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001.

- el-Hût, Muhammed Dervîş, *Esne'l-metâlib fi ehâdisi muhtelifeti'l-merâtib*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1403/1983.
- el-İrâkî, Ebû'l-Fadl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn, *el-Muğnâ an hamli'l-esfâr fi'l-esfâri fi tahîci mâ fi'l-ihyâi mine'l-ahbâr*, tahk. Ebû Muhammed Eşref b. Abdülmaksûd, Mektebetu't-Taberiyye, Riyad 1415/1995.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed, *el-İstizkâr*, tahk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî, Dâru Kuteybe, Dimeşk 1414/1993.
- İbn Adiyy, Ebû Ahmed Abdullâh el-Cürçânî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, tahk. Yahya Muhtâr Ğazâvî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1409/1988.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen, *Tarihu Dimeşk*, tahk. Ali Şîrî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998.
- İbn Arrâk, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Kinânî, *Tenzihü's- şeriatil-merfua ani'l-ehadisi's-şeniati'l-mevdua*, tahk. Abdülvehhâb Abdüllatif, Abdullâh Muhammed Sıddık, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1401/1981.
- İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs et-Temîmî, *İlelü'l-hadîs*, tahk. Muhibbuddin el-Hatîb, Dâru'l-Marife, Beyrut 1405.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullâh b. Muhammed el-Kûfî, *Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdisi ve'l-âsâr*, tahk. Kemal Yûsuf el-Hût, el-Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1409.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbuddin Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali, *Lisânü'l-mîzân*, tahk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muh. Muavviz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1416/1996.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *el-Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân*, tahk. Şuayb el-Arnâvut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1414/1993.
- Karakış, Mahmut, *Yâsîn Süresiyle İlgili Rivayetler ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.
- el-Kudâ'î, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sellâme b. Ca'fer b. Ali, *el-Müsned*, tahk. Abdülmecîd es-Selefî, el-Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986.
- el-Makdisî, Muhammed Tâhir, *Kitâbu marifeti't-tezkira fi'l-ehâdisi'l-mevdûa*, tahk. İmâduddîn Ahmed Haydar, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1406/1985.
- _____, *Zehiretü'l-huffâz*, tahk. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Ferîvâî, Dâru's-Selef, Riyad 1416/1996.
- el-Münâvî, Muhammed Abdürraûf, *Feydu'l-kadîr şerhi Camiu's-sağîr*,

- Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1415/1994.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî, *es-Sahîhu Müslim*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Polat, Salahattin, *Hadis Araştırmaları- Tarih, Usul, Tenkid, Yorum-*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.
- es-Sehâvî, Şemsüddin Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, *el-Mekâsıdu'l-hasene fî beyâni kesîrin mine'l-ahâdîsi'l-muştehera ale'l-elsine*, tahk. Abdullah Muhammed es-Sıddîk, Abdülvehhâb Abdullatîf, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1399/1979.
- es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Câmiu's-sağîr min hadîsi'l-beşîri'n-nezîr*, tahk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dimeşk 1417/1996.
- Şahyar, Ayşe Esra Ağırakça, *Kütüb-i Sitte'den Örneklerle Zayıf Hadis Rivayeti (Metodolojik Anlam ve Yorum)*, Akdem Yayınları, İstanbul 2011.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Fevâidü'l-mecmû'a fi'l-ehâdîsi'l-mevdû'a*, tahk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1416/1995.
- et-Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemü'l-evsât*, tahk. Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, Dâru'l-Haremeyn, Kahire 1415.
- _____, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, tahk. Hamdî Abdulmecid es-Selefî, el-Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hükm, Musul 1404/1983.
- et-Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Uysal, Muhittin, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012.
- Yaran, Rahmi, "Bilmen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.
- Yazıcı, Ahmet, *Klasik-Modern Yorum Açısından Bilmen ve Ateş Tefsirlerinin Mukayesesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2011.
- Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009.
- ez-Zehabî, Şemsüddîn Ebü Abdillâh Muh. b. Ahmed b. Osman, *Mîzânu'l-itidâl fî nakdi'r-ricâl*, tahk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.